

The Elements and Traditions of Ayyari in the Story Rostam Yekdast / Kolehdast Based on the Storytelling Scroll and Heroic Folk Tales

Behzad Atooni*¹

Abstract

Ayyari, which dates back to the pre-Islamic Iran, was considered a socio-political phenomenon the main origin of which was the urban society. This class had such a position among the masses that most of the heroes of the folk tales were Ayyars. The influence of work and behaviors of Ayyars were not limited to such stories, but we also occasionally see traces and signs of it in the Persian heroic poems. With the spread of narration in Iran, the influence of Ayyari literature intensified in epic and heroic stories, and we see the peak of such literature in the figures named Rostam Yekdast / Kolehdast. This emerging figure, created and paid for by the creative and popular minds of the narrators, is a hero who stands up to Rostam and the Iranians, and challenges the heroic face of the Iranian people. By examining the history and literature of Ayyari in Iran and the Islamic world, this study tries to portray the elements of Ayyari in the actions and behavior of Rostam Yekdast / Kolehdast. In addition, by analyzing the dual nature of Ayyari in the social and political history, it examines the dual personality of Rostam Yekdast / Kolehdast.

Received: 03/05/2021
Accepted: 13/06/2021

* Corresponding Author's E-mail:
behzad.atooni@abru.ac.ir

¹. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Ayatollah Boroujerdi, Boroujerd, Iran
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9533-6513>

Keywords: Ayyari; narrator; epic stories; Rostam Yekdast / Kolehdast.

Research Background

On the character of Rostam Yekdast/Kolehdast, one can refer to Aydenloo (2017), Ghafouri (2019) in the commentaries of Damavand Mountain Poem, as well as the Encyclopedia of Iranian People's Culture (Mousavi Bojnourdi, 2019). But the only complete and independent work that has been written about Rostam Yekdast is the article "Character Recognition of Rostam Yekdast and his Convergence and Hostility with Rostam Zal in Kurdish Shahnameh (Gorani)" which deals with the duality of Rostam Yekdast's nature as a half-human, half-demon creature in Kurdish Shahnameh (Naghshbandi et al., 2016).

Regarding the study of Ayyari elements and traditions in the story of Rostam Yekdast/Kolehdast, the only research that has referred to it briefly is the comments of Mahdi Madaeni and Mehran Afshari on the book *Haft Lashkar* (Haft Lashkar, 1998); therefore, for the first time, this article deals fully with the character of Rostam Yekdast storytelling scroll and folk narrations of heroic stories and the analysis of his personality from this point of view.

Goals, questions, assumptions

Until the period of narrating the epic stories widely, we only see the influence of the habits and methods of the heroes of folk tales in the mythical epics in limited cases and by some famous heroes. But since the narration became popular in Iran, we see the widespread presence of Ayyarans in heroic stories, which are specific to popular literature; hence, the influence of popular-Ayyari literature on the epic literature increases. By carefully examining the actions and behavior of Rostam Yekdast in the storytelling scroll, all the signs of Ayyar could be

observed. Therefore, the author's goal in this research is to discover and study the elements of Ayyari in the behavior of Rostam Yekdast.

This article seeks to answer these questions: What are the similarities between the behavior of Rostam Yekdast and Ayyaran? How is the confrontation between Rostam Yekdast and Iranian heroes? What is the connection between Rostam's contradictory behavior in epic literature and her Ayyari nature?

Discussion

One of the emerging characters in Persian epic literature is Shamkooor/Shamkoos Ibn Shamilan, nicknamed Rostam Yekdast/Kolehdast, who was probably created by the narrators and storytellers of the folk tales. Yekdast/Kolehdast, who is one of the strongest enemies of Rostam and the Iranians in the storytelling scroll, is a character who appears in the story of "Rostam's going to the west to free Borzoo from the prison of Ekvan Div/Qatran Zangi" and at first, he is the servant of Rostam, but finally becomes a stubborn enemy of Rostam and the Iranians.

With the emergence of the character of Rostam Yekdast/Kolehdast in the heroic stories, we see the presence of Ayyari literature in epic-mythical literature, and in other words, the rise and revolt of Ayyari epics over the official epic literature. Since Rostam Yekdast/Kolehdast is a figure from Ayyari literature - that is, literature that originates from the common people - so, it was noticed by the people in contrast to the traditional and national hero of Iran, Rostam Dastan. Rostam Yekdast has two completely contradictory characters in the story: an obedient character and a servant to the Iranians, and a rebellious, vindictive, and dangerous figure against Iranians. It seems this duality of Rostam Yekdast's character is arising from the dual nature of Ayyari in the socio-political history. Her Ayyari features are: walking,

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 9, No. 39

August-September 2021

Research Article

walking at night, tricks and thefts, wearing disguises and deceiving others, using unconventional weapons in warfare and Ayyari tools.

Conclusion

Rostam Yekdast/Kolehdast is an emerging figure in epic literature that is made by the minds of the storytellers and is derived from popular literature. By analyzing the dual personality of Rostam Yekdast, who is at first obedient and a servant of Rostam and the Iranians, and then becomes a rebellious and vindictive person against the Iranians, it can be assumed that this contradiction is because of his Ayyar personality; this is because in the history of Ayyari, the character of the Ayyars - both in their nature and the historical ups and downs - have two opposing faces of good and evil. That is why this contradictory character of Rostam Yekdast is justifiable.

Also, by carefully examining the history and literature of Ayyari in Iran and the Islamic world, and comparing it with the works of Rostam Yekdast in the heroic stories, it can be concluded that the face and character of Rostam Yekdast is derived from Ayyari stories.

References

- Afshar, M., & Madayeni, M. (eds). (1998). *Seven armies* (in Farsi). Institute of Humanities.
- Aydenloo, S. (2017). Some epic allusions and hints taken from narrative and oral-folk narrations in Persian poetry. *Culture and Folk Literature*, 18, 67-103.
- Mousavi Bojnourdi, M. (2019). *Encyclopedia of Iranian people's culture* (in Farsi). The Great Islamic Encyclopedia Center.
- Naghshbandi, A., Kazzaz, M. J., & Dawood Abadi Farahani, M. A. (2016). Character recognition of Rostam Yekdast and his convergence and hostility with Rostam Zal in Kurdish Shahnameh (Gorani). *Literary Studies*, 193, 53-79.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه
سال ۹، شماره ۳۹، مرداد و شهریور ۱۴۰۰
مقاله پژوهشی

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست (براساس طومارهای نقالی و داستان‌های عامیانه پهلوانی)

بهزاد اتونی*

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۳ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۳)

چکیده

عیاری که قدمت آن در ایران به پیش از اسلام می‌رسد، پدیده‌ای اجتماعی - سیاسی به حساب می‌آید که خاستگاه اصلی آن، جامعه پیشه‌ور شهری بود. این طبقه، در میان توده مردم چنان جایگاهی داشتند که بیشتر قهرمانان داستان‌های عامه را عیاران تشکیل می‌دادند. نفوذ کار و کردار و اعمال عیارانه، صرفاً منحصر به این گونه داستان‌ها نمی‌شد، بلکه در منظومه‌های پهلوانی پارسی نیز، گاه‌گاهی، آثار و نشانه‌هایی از آن را می‌بینیم. با رواج نقل و نقالی در ایران، نفوذ ادبیات عیاری در داستان‌های حماسی و پهلوانی شدت گرفت و اوج حضور این‌گونه ادبیات را در پیدایش چهره‌ای نوظهور به نام رستم یکدست / کله‌دست شاهدیم. این چهره نوظهور که ساخته و پرداخته ذهن خلاق و عامه‌پسند نقالان بود، قهرمانی است که روبه‌روی رستم و ایرانیان می‌ایستد و سیمای پهلوانی قوم ایرانی را به چالش می‌کشد. نگارنده با بررسی تاریخ و ادبیات عیاری در ایران و جهان اسلام، سعی بر آن دارد تا مؤلفه‌های عیاری را در

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران

اعمال و رفتار رستم یکدست / کله دست به تصویر بکشد و علاوه بر آن، با تحلیل ذاتِ دوگانه عیاری در تاریخ اجتماعی و سیاسی، شخصیت دوگانه رستم یکدست را بررسی کند.

واژه‌های کلیدی: عیاری، نقالی، داستان‌های حماسی، رستم یکدست / کله دست.

۱. مقدمه

در فرهنگ‌های لغت فارسی، برای واژه عیار، معانی‌ای چون: زیرک، حيله گر، تردست، دزد، طرار، ولگرد، جوانمرد، ذوفنون، استادکار، شبرو و ... آمده است (رک: محمد پادشاه، ۱۳۶۳، انوری، ۱۳۸۱، معین، ۱۳۸۳، دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه «عیار»). هر چند که این واژه، به ظاهر عربی می‌نماید، ولی ملک‌الشعراى بهار بر این باور است که «عیار»، مصحف لغت «ایار» فارسی است که آن هم در اصل «اذی یار» بوده است و امروز «یار» گوئیم؛ یعنی «رفیق»؛ و عیاران یکدیگر را «یار» یا «رفیق» صدا می‌زدند (کربن و همکاران، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۲).

صحت درباره تاریخچه دقیق پیدایش عیاران «که طایفه‌ای از جوانمردان بودند که با تشکیل گروه‌های تقریباً منظم و سازمان‌یافته با پای‌بندی به آیینی خاص در رفتار و کردار، وظایف مهمی را در امور اجتماعی بر عهده داشتند» (افخمی عقدا و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۱)، کاری است سخت دشوار. هر چند که شواهد روشنی مبنی بر فعالیت گسترده این گروه، از قرن دوم هجری به بعد در ایران و سرزمین‌های اسلامی در دست است، ولی قدمت آن به یقین، به قرن‌ها قبل‌تر بازمی‌گردد. مختاریان با تحقیقی در واژه «میره» که در فارسی اوستایی، مئیریه (Mairya) به معنی «مرد جوان؛ عضو گروهی از مردان» بوده، با توجه به قدمت این واژه که مربوط به زمان پیشازرتشت و دوران آریایی‌ها می‌شده است، با ذکر دلایل واژه‌شناختی و نیز گزارش‌هایی که مورخان یونانی

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله دست... بهزاد اتونی

داده‌اند، بر این باور است که در زمان آریایی‌ها و بعدها هخامنشیان، «انجمن مردانی» بوده است که ویژگی‌های آیینی - اخلاقی خاصی شبیه به عیاران و جوانمردان پس از اسلام داشته‌اند. به عقیده این پژوهشگر، احتمالاً عنوان فرقه‌های «فتیان» (به معنی جوانمردان) و «احداث» (از حدث به معنی جوان، فرقه جوانمردی در شام) در زبان عربی، و «برنایان» و «جوانمردان» در بین ایرانیان، همگی ترجمه واژه میره/ مئیریه (مرد جوان؛ عضو گروهی از مردان) هستند که در دوران آریایی‌ها جزو طبقه‌ای جنگجو با نهادی معین به همراه اصولی خاص بوده‌اند (مختاریان، ۱۳۸۵، صص. ۹۶-۹۷). مهرداد بهار نیز سابقه عیاری را به ایران پیش از اسلام می‌رساند؛ منتهی دوران حکومت اشکانیان. او بر این باور است که باتوجه به شواهدی که در داستان سمک عیار وجود دارد، می‌توان بر آن بود که اصل این اثر اسلامی نیست و مربوط به دوره قبل از اسلام و محتملاً اشکانیان است (بهار، ۱۳۶۰، صص. ۱۴۷-۱۴۸). پژوهشگری دیگر نیز به استناد تفسیر پهلوی و نندیداد (فصل ۳ بند ۴۱) که دزدی «گروهی» را از توانگران و بخشیدن به درویشان، کرفه می‌داند، معتقد است که این «گروه»، پیشتازان جوانمردان یا عیاران دوران اسلامی در ایران پیش از اسلام بوده‌اند (شکی، ۱۳۷۲، ص. ۲۹).

به نظر می‌رسد ریشه پیدایش و ظهور عیاری در ایران پیش از اسلام، جامعه طبقاتی آن دوران بوده است؛ جامعه‌ای که همه امتیازات اجتماعی و رفاهی را از آن گروه اندکی از صاحبان قدرت نظامی و دینی می‌دانست و طبقه پیشه‌ور و کارگر، حق هیچ‌گونه بهره‌مندی از آن امتیازات را نداشت. پس از اسلام نیز با ظلم و ستم والیان بنی‌امیه و بنی‌عباس - به خصوص در سرزمین‌های متصرفه - و برکنار داشتن مردم از حقوق طبیعی شان، زمینه رواج و گسترش عیاری‌گری - به‌ویژه در مناطق شرق ایران - به وجود آمد. درحقیقت فلسفه پیدایش پدیده عیاری «در جامعه‌ای فراهم می‌شد که

مردمانش بر این باور بودند که میان آنان و صاحبان زر و زور در بهره‌گیری از امکانات، تفاوت چشمگیری به وجود آمده است و دستگاه حاکم نه تنها عدالت را اجرا نمی‌کند، بلکه خود به گونه‌ای، بستر بی‌عدالتی را نیز فراهم می‌سازد و با گرفتن مالیات گزاف، حتی در خشک‌سالی‌ها، مردم بینوا را زیر فشار قرار می‌دهد. در چنین جامعه‌ای نوعی همدلی مشترک میان عامه مردم برای گرفتن حق و حقوق خود پدید می‌آید» (جعفرپور و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۲۱).

«بعد از ظهور اسلام، در ایران، عیاری به صورت نهضتی بر ضد تسلط اعراب بروز نمود؛ از این رو بود که حکام اعراب و عمال خلیفه، عیاران دلاور و وطن‌پرست ایران را خارجی لقب می‌دادند» (صدیق ایمانی، ۱۳۸۷، ص. ۴۴). تشکیلات عیاران از اواخر قرن دوم هجری، نقش بسیار عمده‌ای در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، به خصوص ناحیه سیستان داشتند. آنان که مراکز عمده گرد آمدنشان دو شهر بُست و زرنج بود، در تغییر و تحولات منطقه سیستان بسیار تأثیرگذار بودند؛ به گونه‌ای که برخی از حکام، درصدد کسب حمایت آنان برمی‌آمدند (دهمرد، ۱۳۷۷، صص. ۴۴-۴۵). این گروه نه تنها در جریان رقابت‌های مدعیان قدرت در سیستان فعال بودند، بلکه اغلب موارد با مخالفان دولت عباسی نیز همکاری می‌کردند (در این باره رک: تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۱۷۶). شاید بتوان گفت شاخص‌ترین چهره این طایفه، یعقوب لیث صفاری بود که پس از اینکه در جوانی، از روستا به شهر آمد و مشغول رویگری شد، در زنی عیاران درآمد و پس از رقابت با دیگر مدعیان، چنان قدرتی یافت که حکومت ایران را به دست گرفت و با لشکری، قصد خلع قدرت خلیفه وقت عباسی را کرد (گردیزی، ۱۳۶۳، صص. ۳۰۵-۳۱۱).

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله‌دست... بهزاد اتونی

عیاری و جوانمردی از قرن پنجم به بعد، در جهان اسلام، اندک اندک با تصوف همگام شد و اختلاط یافت و در این راستا، رنگ و بوی معرفتی گرفت. در خلال این نزدیکی - و حتی گاهی ادغام - فتوت‌نامه‌هایی نوشته شد که محتوایشان، نزدیک به آراء، افکار و اقوال صوفیان و در بسیاری موارد، عین آنان بود. این تأثیرپذیری، تنها به صوفیه منحصر نمی‌شد، بلکه تحت تأثیر عقاید شیعی و رفتار و گفتار امامان شیعه - به‌ویژه شاه مردان علی^(ع) - نیز قرار گرفت (قبادی و همکاران، ۱۳۸۶، صص. ۶۹-۷۰) و بدین واسطه، رنگ و بوی دینی پذیرفت.

رواج تفکر عیاری و جوانمردی در بین ایرانیان به اندازه‌ای بود که بسیاری از قهرمانان داستان‌های عامیانه فارسی را عیاران تشکیل می‌دادند و ذکر مرام جوانمردی، انسانیت، راستی و درستی، و گاهی نیز زیرکی‌ها و نیرنگ‌های آنان در برابر دشمنانشان، دست‌مایه خلق داستان‌هایی با محوریت عیاران شد که معروف‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: سمک عیار، حمزه‌نامه، ابومسلم‌نامه، داراب‌نامه، فیروزشاه‌نامه، اسکندرنامه، قصه حسین کرد شبستری و رمان شمس و طغرا. نفوذ تفکر عیاری، صرفاً منحصر به داستان‌ها و قصه‌های منشور حماسی - عامیانه نشد، بلکه در ادب حماسی پارسی و منظومه‌های پهلوانی - به‌ویژه شاهنامه فردوسی - نیز شاهد این‌گونه تفکر هستیم (برای نفوذ اعمال و کردار عیاران در شاهنامه رک: محجوب، ۱۳۵۶). بعدها، رواج عیاری‌گری در ادب حماسی، با پیدایش پدیده نقالی قوت بیشتری یافت؛ به‌گونه‌ای که برخی اعمال عیارانه قهرمانان داستان‌های سمک عیار، ابومسلم‌نامه، داراب‌نامه و ... عیناً توسط پهلوانان حماسی تکرار می‌شود.

یکی از شخصیت‌های نوظهور در ادب حماسی پارسی، شمکور / شمکوس بن شمیلان، ملقب به رستم یک‌دست / کله‌دست است که احتمالاً با پیدایش ادبیات نقالی و

توسط نقالان و قصه پردازان داستان‌های عامیانه خلق شده است. به نظر می‌رسد قدیم‌ترین آثار منظومی که به ذکر نام یا داستان رستم یکدست پرداخته‌اند، *برزونامه* جدید و *منظومه زرین‌قبانامه* (*شاهنامه اسدی*) هستند که به تصریح مصححانشان مربوط به قرن دهم هجری اند؛^۱ با این تفاوت که در *برزونامه* جدید، داستان پیدایش رستم یکدست و حوادث مربوط به آن، تقریباً شبیه به طومارهای نقالی، به‌طور کامل و مبسوط روایت شده است،^۲ ولی در *زرین‌قبانامه* (*شاهنامه اسدی*) فقط شاهد اشاراتی کوتاه و گذرا به اسم این شخصیت نوظهور هستیم (*زرین‌قبانامه*، ۱۳۹۳، ص. ۴۱۴، ۴۱۵).^۳ اگر نظر یکی از پژوهشگران را بپذیریم که *منظومه پهلوانی زرین‌قبانامه* (*شاهنامه اسدی*) به استناد ماده تاریخی که در یکی از دست‌نویس‌های این منظومه آمده، به احتمال مربوط به ابتدای قرن نهم است (رک: قائمی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۸)، از این‌روی، این فرضیه مطرح می‌شود که قدیم‌ترین *منظومه پهلوانی* که به ذکر نام رستم یکدست پرداخته، *زرین‌قبانامه* (*شاهنامه اسدی*) است. بعد از *منظومه‌های زرین‌قبانامه* (*شاهنامه اسدی*) و *برزونامه*، شعری چون طغرای مشهدی (بهار، ۱۳۸۰: ذیل «رستم یکدست»)، سلیم تهرانی و وحید قزوینی (رک: آیونلو، ۱۳۹۶، صص. ۷۹-۸۰)، و *منظومه «کوه دماوند»* از شاعری ناشناس (*تہمتن‌نامه*، ۱۳۹۸، ص. ۲۴۳)^۴ - که همگی مربوط به عصر صفوی می‌شوند - ذکری از نام رستم یکدست آورده‌اند که جزو قدیم‌ترین اشارات منظوم در این باره است.

رستم یکدست / گله‌دست که در *برزونامه* و *طومارهای نقالی*، یکی از قوی‌ترین دشمنان رستم و ایرانیان به‌شمار می‌آید، شخصیتی است که در داستان «رفتن رستم به مغرب برای رهانیدن برزو از زندان اکوان دیو / قطران زنگی» ظاهر می‌شود (*شاهنامه نقالان*، ۱۳۹۶، ص. ۲۸۱۸؛ *طومار شاهنامه*، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۱؛ *طومار جامع نقالی*

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۲؛ انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ص. ۳۰) و در ابتدا، یار و همراه و چاکرِ رستم است، ولی در ادامه، دشمنِ سرسختِ رستم و ایرانیان می‌شود. براساس بیشترِ روایاتِ مربوط به داستان رستم یکدست، رستم زال وقتی قصد رفتن به مغرب برای رهانیدنِ برزو از زندان را دارد، در بین راه به شخصی عجیب‌الخلقه به نام شمکوس / شمکور برخورد می‌کند که یک دستش از دست دیگرش کوتاه‌تر است و بسیار زورمند و در عین حال چالاک و فریبکار است. شمکوس / شمکور - که طبق روایت شاهنامه نقالان، رستم دستان، لقب رستم یکدست را به او می‌دهد - در راه نجاتِ برزو از زندان، به یاری رستم می‌شتابد و در این میان، جان‌فشانی‌ها می‌کند، ولی از آنجا که جاه‌طلب است و حتی خود را برتر از رستم دستان می‌داند، در نیمه‌های داستان از رستم و ایرانیان می‌بُرد و معشوقِ برزو را می‌دزدد و شروع به آزار و اذیت ایرانیان می‌کند و رستم و پهلوانان ایرانی را به درد سر می‌اندازد؛ البته عاقبت، جانِ خود را بر سر این کار می‌گذارد (درباره چگونگی کشته شدن رستم یکدست و روایات مختلف آن، رک: تعلیقات تهمتن‌نامه، ۱۳۹۸، ص. ۴۰۱). این چهره جذابِ داستان‌های نقالی، شخصیتی شبیه به قهرمانان داستان‌های عیاری دارد که برخلاف قهرمانان ضدقهرمانانِ داستان‌های حماسی، نه از شیوه‌های متعارف و شناخته‌شده رزمی، بلکه از اعمال و شگردهای عیاران در طول حضورش در داستان استفاده می‌کند. نگارنده در این جستار بر آن است تا با ذکر شواهدی از تاریخ و داستان‌های عامیانه عیاری، شخصیت عیارپیشه رستم یکدست را مورد بررسی قرار دهد.

۲. پیشینه تحقیق

برخی پژوهشگران درباره بررسی سنت‌ها و عناصر عیاری در تعدادی از متون ادب پارسی، تحقیقات و تألیفاتی داشته‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به: «روش‌های عیاری و نفوذ کار و کردار عیاران در شاهنامه» از محمدجعفر محجوب (۱۳۴۹)، «بررسی مضامین عیاری، جوانمردی و تعلیمی در رمان شمس و طغرا» از محمد مجوزی و سمیه شاهگلی (۱۳۹۸)، «نگاهی به مناسبات بینامتنی متون حماسی و عیاری، براساس شاهنامه و سمک عیار» از افسون قنبری و غلامحسین غلامحسین‌زاده (۱۳۹۴)، «نشانه‌های عیاری و جوانمردی در قصه‌های نقالی» از محمدمسامان جواهریان (۱۳۹۳)، «بررسی جلوه‌های آیین قلندری و عیاری در رمان کلیدر» از ابراهیم کنعانی و نیره کنعانی (۱۳۹۶) و «تأملی در آداب و رسوم داستان سمک عیار» از اسحاق طغیانی و آزاده پوده (۱۳۹۶) اشاره کرد.

درخصوص چهره و شخصیت رستم یکدست / گله‌دست، به غیر از اشاراتی کوتاه که سجاد آیدنلو در مقاله «بعضی اشارات و تلمیحات حماسی برگرفته از روایت‌های نقالی و شفاهی - عامیانه در شعر فارسی» (۱۳۹۶، صص. ۷۹-۸۰)، رضا غفوری در تعلیقات منظومه کوه دماوند (تهمتن‌نامه، ۱۳۹۸، صص. ۴۰۰-۴۰۱)، و نیز دانشنامه فرهنگ مردم ایران (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۸: ذیل «رستم یکدست») در این خصوص داشته‌اند، تنها اثر کامل و مستقلی که درباره رستم یکدست تألیف شده، مقاله «چهره‌شناسی رستم یکدست و هم‌گرایی و ستیزه‌گری او با رستم زال در شاهنامه کردی (گورانی)» است که به دوگانگی سرشت رستم یکدست به منزله موجودی نیمه‌انسان نیمه‌دیو، در داستان‌های شاهنامه کردی می‌پردازد (نقشبندی و همکاران، ۱۳۹۵).

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

درباره بررسی عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست، تنها پژوهشی که به شکلی گذرا و کوتاه بدان اشاره کرده، صفحه ۶۰۳ و ۶۰۴ از تعلیقات مهدی مدائنی و مهران افشاری بر کتاب هفت‌شکر است (هفت‌شکر، ۱۳۷۷)؛ از این رو، این مقاله برای نخستین بار به‌طور کامل و مفصل به مؤلفه‌های عیاری پیشگی چهره رستم یکدست در طومارهای نقالی و روایات عامیانه داستان‌های پهلوانی و تجزیه و تحلیل شخصیت او از این دیدگاه می‌پردازد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و به‌کارگیری منابع درجه اول ادبی صورت پذیرفته است.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. ظهور رستم یکدست در حماسه‌ها، شورش ادبیات عامیانه - عیاری بر ادبیات

رسمی حماسی

با تحلیل شخصیت‌های پهلوانی حماسه‌های اسطوره‌ای (مانند شاهنامه، گرشاسب‌نامه و ...) و حماسه‌های عامیانه - عیاری (مانند سمک عیار، داراب‌نامه، ابومسلم‌نامه و ...) می‌توان گفت پهلوانان این دو حماسه، در گُنش و رفتار، دو راه متمایز و متفاوت را می‌پیمایند. مقایسه رفتار و کردار پهلوانان اساطیری - مانند رستم و گرشاسب - با پهلوانان عصر جوانمردی و عیاری - مانند سمک عیار- و آداب و عادات ایشان نشان می‌دهد که پهلوانان دوره عیاری متعلق به طبقات متوسط شهری بوده‌اند که با اشرافیت پهلوانان اسطوره‌ای ارتباطی ندارند (بهار، ۱۳۶۰، صص. ۱۴۵-۱۴۶)؛ به بیانی دیگر، از آنجا که پهلوانان قصه‌های عامیانه - عیاری، از طبقه متوسط و پیشه‌ور سر برآورده‌اند و

از این روی، شیوه‌ها، شگردها، آرزوها و اهداف طبقه خود را پی می‌گیرند، طبیعتاً، با پهلوانان حماسی - اسطوره‌ای که در دربار شاهان بزرگ، روزگار می‌گذرانند و بنا بر جامعه طبقاتی پیش از اسلام، خوی و خصلت فرادستان را دارند، متفاوت‌اند. پهلوانان حماسی - اسطوره‌ای برای بزرگی نام و میهن می‌جنگند و در این راه، به‌آیین‌ترین و شرافت‌مندانه‌ترین شیوه‌ها و راه‌ها را برای رسیدن به مقصود برمی‌گزینند، درحالی که پهلوانان عیار داستان‌های عامیانه، با آنکه عنوان جوانمردی را یدک می‌کشند، ولی گاهی برای رسیدن به هدف، از هر حيله و نیرنگی فروگذار نیستند. در نبردها، پهلوانان حماسی - اسطوره‌ای، با دشمن خود رودررو می‌جنگند و با تکیه بر زور و بازوی پهلوانی و با جوانمردی، حریف را از پای درمی‌آورند، ولی پهلوانان عیارپیشه قصه‌های عامیانه، نه با تکیه بر زور و بازو و قدرت بدنی، که با حربۀ چالاکي و زیرکی و گاهی نیرنگ، حریف را از میدان به در می‌کنند.

این سخن ما مبنی بر تفاوت خاستگاه، اعمال و اهداف پهلوانان حماسی و پهلوانان قصه‌های عامیانه - عیاری، بدین معنی نیست که از تأثیرپذیری از یکدیگر، به‌طور کامل در امان بوده‌اند، زیرا در مواردی شاهد اثرپذیری این دو گونه پهلوان از همدیگر هستیم (در این باره رک: قبادی و همکاران، ۱۳۸۶، صص. ۸۰-۸۶؛ محجوب، ۱۳۸۶، صص. ۹۶۹-۱۰۱۵).

تا پیش از رواج گسترده نقل و نقالی داستان‌های حماسی، نفوذ عادات و روش‌های پهلوانان عیار داستان‌های عامیانه را در حماسه‌های اسطوره‌ای، صرفاً در مواردی محدود و آن هم توسط برخی از پهلوانان نامی شاهد هستیم؛ (برای نمونه: رفتن رستم به کوه سپند در زی تاجر نمک (فردوسی، ۱۳۶۶، ج. ۱/ص. ۲۷۸)؛ رفتن رستم به شکاوند کوه در زی بازرگان (رزم‌نامه شکاوند کوه، ۱۳۹۴، ص. ۳۷۹)؛ شیروی رستم به اردوی

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

سهراب (فردوسی، ۱۳۶۹، ج. ۲/ص. ۱۵۴): رفتن رستم و هفت گرد ایرانی در جامهٔ بازرگانان به توران، برای نجات بیژن (فردوسی، ۱۳۷۱، ج. ۳/ص. ۳۶۸)؛ رفتن اسفندیار در زی بازرگانان به رویین دژ (فردوسی، ۱۳۷۵، ج. ۵/ص. ۲۵۹) و رفتن اردشیر به دژ هفتواد در لباس تاجران (فردوسی، ۱۳۸۴، ج. ۵/ص. ۱۸۳-۱۸۴)، ولی از زمان رواج نقلی در ایران که مصادف با مردمی شدن ادبیات در این دوره است، نظاره‌گر حضور شاطران، پیادگان و عیاران در داستان‌های پهلوانی و استفادهٔ گستردهٔ قهرمانان و ضد قهرمانان، از اعمال و روش‌های عیارانه - که مختص به ادبیات عامه و مردمی است - هستیم؛ از این روی نفوذ ادبیات عامیانه - عیاری، در ادبیات حماسی فزونی می‌گیرد.^۵

به عقیدهٔ نگارنده با ظهور شخصیت رستم یکدست / کله دست در داستان‌های پهلوانی، شاهد اوج حضور ادبیات عیاری در ادبیات حماسی - اسطوره‌ای، و به عبارتی، خیزش و شورش حماسه‌های عامیانه - عیاری بر ادبیات رسمی حماسی هستیم. در این داستان‌ها، رستم یکدست، نه به منزلهٔ یک پهلوان، که به مثابهٔ فردی کوتاه قامت و نحیف^۶ (رک: شاهنامهٔ نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۷؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۲)، صرفاً با داشتن یک دست کارآمد، در برابر جهان پهلوان ایران، رستم دستان، و فرزندان و فرزندزادگانش ظاهر می‌شود و به حق، در کل داستان‌های پهلوانی پارسی، تنها چهره‌ای است که رستم دستان از رویارویی با او خوف دارد و بارها به آن اذعان می‌کند: «از روزی که کله دست را دیدم تا روزی که کشته شد، یک ساعت از بیم او راحت نبودم» (شاهنامهٔ نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۹، ۳۲۰۶). او کارهایی را انجام می‌دهد که رستم و دیگر پهلوانان ایرانی از انجام دادن آن‌ها عاجزند؛ به گونه‌ای که مثلاً هنگام رهانیدن برزو از دژ قطران زنگی و نیز دژ قاقوله، دو بار از رستم دستان دست‌خطی مبنی بر ناتوانی‌اش در نجات بروز می‌گیرد (همان، ص. ۲۹۳۰، ۲۹۵۰).

به نظر می‌رسد از آنجا که رستم یکدست شخصیتی است برآمده از ادبیات عیاری - یعنی ادبیاتی که خاستگاهش مردم عوام و پیشه‌ور شهری است - از این روی در تقابل با پهلوان سنتی و ملی ایران، رستم دستان، مورد توجه مردم کوچه و بازار که در مجلس نقلِ نقالانِ چیره‌دست و خوش‌بیان حاضر می‌شدند، بود. داستان رستم یکدست، هر چند حاکی از اعمال نامردانه و نمک‌شناسی گله‌دست، نسبت به نیراعظم، رستم دستان بود، ولی با این وصف به قدری شیرین و شنیدنی بود که هر وقت نقالی در قهوه‌خانه‌ای، رشته سخن را به داستان شمکوس، یعنی همان گله‌دست، می‌رساند، مشتری‌های به اصطلاح پاتوقی قهوه‌خانه سعی می‌کردند هر کجا هستند و به هر کاری که مشغول‌اند، دست از کار بکشند و خود را سر ساعت معین برای شنیدن داستان گله‌دست برسانند (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ص. ۳۰). ظاهراً این استقبال مردم کوچه و بازار از شنیدن نقلِ اعمال محیرالعقول رستم یکدست / گله‌دست، خود، حاکی از نوعی هم‌زادپنداری با این شخصیت داستانی توسط مردم است؛ مردمی که قهرمان عیارپیشه معمولی و به دور از طمطراق پهلوانی درباری را در برابر پهلوانان عالی‌رتبه و فرادست داستان‌های سنتی حماسی قرار داده‌اند.

۲-۴. شخصیت دوگانه رستم یکدست، تیلوری از ذاتِ دوگانه عیاران در تاریخ

اجتماعی - سیاسی

در ابتدای حضور رستم یکدست در داستان، نخست او یار و همراه رستم زال است و به‌مثابه غلامی خدمتکار، در رکاب جهان‌پهلوان ایران طی مسیر می‌کند و با زیرکی و توانایی، برزو را از بند می‌رهاند (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۱؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۷؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص.

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

۹۸۷). حتی او لشکر ایران را در نبرد با «گوش» یاری می‌رساند و یک‌تنه، او را شکست می‌دهد (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۹۱؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۴؛ شاهنامه تقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۶)، ولی از نیمه‌های داستان در برابر ایرانیان قرار می‌گیرد و رستم و ایرانیان را سخت آزار می‌دهد و آسیب می‌رساند.

درحقیقت، رستم یکدست دو شخصیت کاملاً متضاد و متناقض را در داستان از خود به نمایش می‌گذارد: شخصیتی مطیع و خدمتکار به ایرانیان؛ شخصیتی سرکش و کینه‌جو و خطرناک در برابر ایرانیان. به نظر می‌رسد این دوگانگی شخصیت رستم یکدست، برآمده از ذات دوگانه عیاری و عیاران در تاریخ اجتماعی - سیاسی باشد. از آنجا که رستم یکدست قهرمانی عیارپیشه است و با توجه به اینکه عیاری، چه در طول تاریخ و چه در سرشت خود، ذاتی دوگانه و متضاد دارد، از این روی، چهره دوگانه رستم یکدست قابل توجیه است. مهم‌ترین دلایل دوگانگی شخصیت عیاری در طول تاریخ بدین قرار است:

۱. هر چند در طول تاریخ عیاری، واژه عیار، همیشه همراه جوانمردی و مردانگی آمده است، ولی واقعیت این است که «نمی‌توان وجود بعضی تناقضات در رفتار عیاران را نادیده گرفت. عیاران با آنکه بر بعضی اصول اخلاقی سخت پافشاری می‌کردند، در برخی موارد، خود را مجاز به هر کاری می‌شماردند. مثلاً عیاران هیچ ابایی از دزدی نداشتند. آنان حتی در مورد ارزش‌های مورد تأکیدشان نیز رفتاری یکسان نداشتند و برخی اوقات این ارزش‌ها را نقض می‌کردند؛ مثلاً گرچه خیانت و سوگند شکستن در جوانمردی بسیار ناپسند است، اما سمک و دیگر شخصیت‌های مثبت، در موارد بسیاری می‌کوشیدند که شخصیت‌های مقابل خود را تشویق به خیانت و عهد شکستن کنند تا به آن‌ها بپیوندند (جواهریان، ۱۳۹۳، ص. ۵۵).

درحقیقت، ذات عیاری، ذاتی دوگانه است؛ ازطرفی دم از مردانگی و جوانمردی و درستی می‌زند، ولی از طرف دیگر خود را مجاز به برخی اعمال خلاف عرف و شرع مانند دزدی می‌داند (برای نمونه رک: طرسوسی، ۱۳۸۰، ج ۱/ص. ۴۶۶، ۴۵۲).

۲. عیاران که غالباً در برابر ظلم و تعدی صاحبان زر و زور می‌ایستادند و به اموال آنان دست‌درازی می‌کردند، نیروی پیشاهنگ جوانمردان بازاری و پیشه‌ور به حساب می‌آمدند که در میان توده مردم، سخت نفوذ داشتند؛ بدین‌روی، بزرگان و قدرتمندان شهر آنان را «دزدان و ناداشتان» می‌خواندند (بهار، ۱۳۶۰، ص. ۱۴۷). «واژه «ناداشت» بیشتر بر جنبه منفی معنای عیار دلالت می‌کرد؛ چیزی نزدیک به آنچه ما امروز از واژه «اوباش» می‌فهمیم» (جوهریان، ۱۳۹۳، ص. ۵۴): «خاصه که با مشتی اوباش عیار و ناراست و ناداشت می‌باشد» (فرامرز بن خداداد، ۱۳۶۲، ج ۱/ص. ۱۴).

درواقع، در مواردی که معنای عیاری با اوباش همراه شده است، چنین نسبت‌هایی از سوی دشمنان و مخالفان عیاران به آنان داده شده است (حسام‌پور، ۱۳۸۴، ص. ۵۶)؛ دشمنانی که مال و اموال و منافعشان به دست عیاران به تاراج رفته است؛ وگرنه مردم تهیدست و نادار، به سبب حمایت عیاران از آنان، لقب جوانمردی و مردانگی را به عیاران داده‌اند.

۳. ویژگی‌های رفتاری و اجتماعی عیاران در طول تاریخ دچار فراز و فرودهایی بوده است؛ بدین معنی که در برهه‌هایی در کسوت جوانمردی، دست به اعمال و رفتار ناپسند و نامتعارف می‌زدند و چهره‌ای ناخوشایند از خود بر جای می‌گذارند، و در برهه‌هایی نیز با اختلاط با تصوف و تشیع، راه و روشی نیک و درست، البته همراه با نوعی لابلالی‌گری و قلندری‌گری در پیش می‌گرفتند.

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله دست... بهزاد اتونی

عیاران و شاطران در قرن سوم، در منطقه شام و عراق از هیچ تباهی و فسادی، حتی لواطه، روی گردان نبودند. در قرن چهارم، دزدی و راهزنی هم براین ویژگی‌ها افزوده شد و کلمه «شاطر» و «عیار» و «فتی» تقریباً به یک معنی به کار می‌رفت. در اواسط قرن چهارم، عیاران و شاطران، شیوه خویش را به فتوت دینی وابسته کردند و از این رهگذر، دست به تباهی بسیاری زدند و در آغاز قرن پنجم، این عیاران دست به کارهای بی‌سابقه‌ای زدند از قبیل مصادره اموال مردم و به آتش کشیدن خانه‌های مردم (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۰). در قرن چهارم هجری در ایران نیز «عیاری» ظاهراً در معنایی پسندیده و قابل تحسین به کار گرفته نمی‌شده است، زیرا فردوسی، در داستان هفتواد، شاهوی پسر هفتواد را که مردی بدساز و بدگوی است به لقب «عیار» می‌خواند:

جهانجوی را نام شاهوی بود	یکی شوخ بدساز بدگوی بود
ز کشتی بیامد بر هفتواد	دل هفتواد از پسر گشت شاد ...
سوی لشکر کرم برگشت باد	گرفتار شد در میان هفتواد
همان نیز شاهوی عیار اوی	که مهتر پسر بود و سالار اوی

(فردوسی، ۱۳۸۴، ج. ۶/ص. ۱۷۶-۱۸۸)

برخی خصایص نابهنجار شاطران و عیاران، در کتاب نثرالدّر که یکی از قدیم‌ترین اسنادی است که در ابتدای قرن پنجم به ذکر رفتار عیاران و شاطران پرداخته منعکس شده است. در این کتاب که «تصویری زنده از پست و بلند و نیک و بد عیاران و شاطران ارائه می‌دهد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷، ص. ۲) آنان را در عین پای‌بندی به قوانین خاص، طایفه‌ای لاف‌زن معرفی کرده که از زنا، لواط، دزدی و ستم بر ضعیفان باکی ندارند (آبی، ۱۴۲۴ق، صص. ۲۰۲-۲۰۹).

از قرن پنجم به بعد، عیاری، اندک اندک پا به عرصه‌ای نو نهاد و آن، تصوف بود. با اختلاط عیاری و جوانمردی با تصوف، این طایفه چهره‌ای پسندیده به خود گرفت و رنگ و بویی «معرفتی» یافت و به فرقه‌های مختلفی تقسیم شد و در قرن‌های ششم و هفتم به اوج خود رسید. در این قرون — به‌خصوص از قرن هفتم به بعد — فتوت‌نامه‌های زیادی در رفتار جوانمردی عیاران و فتیان نوشته شد و این‌ها خود، گواه نظام معرفتی یافتن عیاران و فتیان است. در عهد صفوی که مقارن با رواج داستان‌های رستم یکدست در طومارهای نقالی است، به‌نظر می‌رسد آیین عیاری و جوانمردی دوباره رو به انحطاط می‌نهد و از دوران طلایی و اوج خود که نظامی معرفتی پیدا کرده بود، فاصله می‌گیرد. گواه این ادعا، داستان‌هایی از بی‌بندوباری‌ها و دزدی‌های عیاران و طراران در عهد صفوی است که توسط محمدهاشم آصف در کتاب *رستم‌التواریخ* نقل شده است و شگفت آنکه این قبیل اعمال مذکور، شباهت زیادی به اعمال ناپسند رستم یکدست در طومارهای نقالی دارد^۷ (آصف، ۱۳۴۸، صص. ۱۰۴-۱۱۹).

باتوجه به توضیحات بالا، به‌نظر می‌رسد شخصیت دوگانه رستم یکدست در طومارهای نقالی، که گاهی نیک و پسندیده و گاهی زشت و ناپسند است، تبلور و بازتابی از ذات عیاری-چه در نفس خود و چه در طول تاریخ- است که گاهی مثبت و گاهی منفی، گاهی همراه با مردم و گاهی در برابر مردم است.

۳-۴. مؤلفه‌های عیاری در اعمال رستم یکدست

۱-۳-۴. پیاده‌روی / تیزروی

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های عیاران، پیاده‌روی آنان است؛ به گونه‌ای که در بسیاری از متون تاریخی و ادبی، هر کجا عنوان «پیاده» برای کسی آورده شده است، مراد «عیار»

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

است. درحقیقت، «عیار، کم‌تر اتفاق می‌افتد که از مرکب مانند اسب و شتر استفاده کند تا بدانجا که یکی از لقب‌های عیاران «پیاده» است» (محبوب، ۱۳۴۹، ص. ۱۱). به‌نظر می‌رسد پیاده بودن عیاران، ریشه‌ای تاریخی داشته باشد. ملک‌الشعرای بهار بر این باور است که سواری در ایران قدیم، اختصاص به طبقه خاصی داشت و هر کس نمی‌توانست خود را در شمار این طایفه قرار دهد. این طبقه «اسواران» که موسوم به «ارتشتاران» بود بعدها در ایالات پراکنده شدند و از دولت در هنگام جنگ حقوق می‌گرفتند. افراد این طبقه که شجاع و راست‌قد و راست‌گو و اسب‌بار و صاحب هنر و سلحشور بودند، «جوانمرد» نیز به‌شمار می‌آمدند. جاهت این طبقه ممتاز جامعه به آنجا کشید که اولاد طبقه سوم یعنی «دهاقین» و طبقه چهارم یعنی «هوتخشان: پیشه‌وران و تجار» بنای تقلید از سواران را گذاردند. این طبقات نمی‌توانستند سوار اسب شوند و در جنگ‌های دولتی نیز آنان را دعوت نمی‌کردند، ولی کسی مانع این نبود که این جوانان، جوانمرد و غیرتمند و باسرف باشند (کربن و همکاران، ۱۳۸۲، صص. ۱۰۹-۱۱۱).

رستم یکدست نیز در طومارهای نقالی، همیشه پیاده است و هیچ‌گاه سوار بر مرکب نمی‌شود؛ حتی در میدان جنگ (طومار هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، صص. ۲۸۰-۲۸۱؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵). او به رستم می‌گوید: «هرگز سواره رزم نتوانم کرد و یک شبانه‌روز، ششصد فرسنگ راه را پیاده طی می‌کنم» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۲). رستم یکدست چنان سریع می‌دود که از دور، مانند گردباد به‌نظر می‌آید (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۱۹؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۲؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵؛ و طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۲). او چنان سرعتی دارد که آهوی گریزپا را به تگ شکار می‌کند و حتی در مسابقه‌ای که با رخس می‌دهد، به راحتی از او پیشی می‌گیرد (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۴؛ طومار

جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۷، ص. ۳۶۳؛ شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۲۰-۲۹۲۱؛
طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۶؛ انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ص. ۳۳۰).

دقیقاً همین توصیفِ سرعتِ رستم یکدست را که به تگ، رخس را پشت سر
می‌گذارد و آهویِ دوان را شکار می‌کند در کتاب *ابومسلم‌نامه*، در وصف عیاری به‌نام
«سید جنید» شاهد هستیم: گویند سید جنید آهو را در دوندگی می‌گرفت و روزی که
شیپوی عیار با اسبِ تیزتگِ سلطان قنداقه مسابقه دو می‌داد و نزدیک بود اسب از او
بگذرد، سید جنید به غیرت آمد و در دوندگی بایستاد و به شیپو رسید و شیپو را از
زمین ربود، به دوش گرفت، شروع کرد با اسب به دوندگی که پانصد گام از اسب
پیش‌تر رفت (طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱/ص. ۴۹۶؛ دربارهٔ به سرعت دویدن عیاران
همچنین رک: همان، ج. ۲/ص. ۱۵۶؛ حمزه‌نامه، ۱۳۶۲، ج. ۱/صص. ۲۰۱-۲۰۵).

۲-۳-۴. دزدی

دزدی یکی دیگر از مهم‌ترین خصایص عیاران به‌شمار می‌آید؛ به‌گونه‌ای که
شاخص‌ترین چهرهٔ تاریخ عیاری، یعقوب لیث، پس از اینکه از رویگری به عیاری روی
می‌آورد، به دزدی و راهداری مشغول می‌شود (گردیزی، ۱۳۶۳، ص. ۳۰۵). این عادتِ
دزدی، بارها در داستان‌های عیارمحور مانند *ابومسلم‌نامه* و *حمزه‌نامه* منعکس شده
است؛ برای نمونه، شیپو که عیاری سرشناس است، به طنز، عادت دزدی خود را
مادرزادی برمی‌شمارد: «تا دزدی نکنم، دلم خرسند نمی‌شود. مادرم می‌گفت که چون
شیرخواره بودی، من خواهری داشتم، او نیز پسری داشت. چون به خواب می‌رفت، تو
غلطان می‌رفتی شیر پستان او را می‌خوردی و به پسرش فرصت نمی‌دادی. دزدی کردن
من مادرزادی است» (طرسوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱/ص. ۴۶۶). در جایی دیگر همچنین به

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

دزدی او این‌گونه اشاره می‌شود: «ای شیپو، کلاهی به دست من افتاده که هر کس بر سر نهادی، هیچ کس او را ندیدی. از ترس تو، او را سوزانیدم که بر سر می‌نهادی، به دزدی می‌رفتی و مردم را زحمت می‌دادی» (همان، ج. ۱/ص. ۴۵۲).

در طومارهای نقالی و داستان‌های عامیانه حماسی نیز رستم یکدست دزدی چیره‌دست است. او وقتی به همراه رستم، برای نجات برزو از بند قطران زنگی، عازم سرزمین مغرب می‌شود، در راه به شهری/آبادی‌ای که حاکم آن مردی زورگو و ستمگر است و ظاهراً یکدست با او خرده‌حسابی دارد وارد می‌شود و اسبان او را می‌دزدد و در بین راه می‌فروشد (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۸۵؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲؛ انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، ص. ۳۴؛ شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، صص. ۲۹۲۷-۲۹۲۸). عادت اسب‌دزدی او در داستانی دیگر نیز آمده و آن، دزدیدن رخس رستم و بردن آن در طلسم مرجانه جادو است، به‌گونه‌ای که رستم چندین سال (و به روایتی، هفت سال) پیاده بود (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹، صص. ۵۴-۵۵؛ شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۳۰۳۱؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹۰؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، صص. ۶۹۵-۶۹۶؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۳۶).

یکی دیگر از عادات دزدی رستم یکدست، دزدیدن دختران زیباروی بود. در یکی از طومارها آمده است: «رستم از همه کار کله‌دست خوشش می‌آمد مگر یک کار که هر شب یک دختر می‌آورد بی‌سیرت می‌کرد، باز می‌برد به مکانش می‌گذاشت» (نثر نقالی شاهنامه، ۱۳۹۸، ص. ۱۶۷). در طوماری دیگر نیز گلوبنددیو به یاری کله‌دست، چهارآزاد دختر بهمن را می‌رباید (طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۸۸۷). مهم‌ترین دختر دزدی رستم یکدست، دزدیدن فهر/مهر سیمین عذار، معشوقه برزو است که باعث لشکرکشی ایرانیان به مازندران برای نجات فهر/مهر می‌شود (هفت‌لشکر،

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۹، شماره ۳۹، مرداد و شهریور ۱۴۰۰

۱۳۷۷، صص. ۲۹۲-۲۹۳؛ شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۵۳؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۰۹؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۶۷۶).

در یکی از طومارها، پس از کشته شدن رستم یکدست، «در طول راه، لندهور از داخل خورجین سمند، نامه‌ای به دست می‌آورد که رستم یکدست، نشانی دزدی‌های نهصد ساله خود را که در غاری در کوه‌های بلند مازندران مخفی کرده بود، در آن نوشته بود ...» (طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۹۵۳).

۳-۳-۴. شبروی

«عیاران فقط در شب به دنبال اهداف و عیاری‌هایشان می‌رفتند. این اهداف و اعمال عبارت بود از: دستگیری و یا کشتن دشمن، آزاد کردن دوستان و یا اسیران، ربودن مال و طلا و جواهر از دشمن و ...» (طغیانی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۳۸). رستم یکدست نیز بیشتر اعمالش از قبیل دزدی، آدم‌ربایی و قتل را در شب انجام می‌دهد؛ برای نمونه: دزدیدن رخس و گلرنگ (اسب تیمور) (شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۳۰۳۱؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹۰)، قصد کشتن تیمور و کوهکش (= فرامرز) (شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶: ۳۰۴۱، ۳۰۸۱)؛ دزدیدن فرامرز و سام بن فرامرز (همان، ص. ۲۹۶۳) و دزدیدن اسبان پادشاه (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲)، همگی در شب توسط رستم یکدست صورت می‌پذیرد.

۴-۳-۴. پوشیدن لباس مبدل

یکی از عادات مرسوم عیاران در داستان‌های عیاری، پوشیدن لباس مبدل و درآمدن در زئی تاجران، سرهنگان، فروشندگان، ساریبانان و ... برای انجام عملیات است. برای نمونه، در *داراب‌نامه بیغمی*، شبرنگ عیار که برای خبر گرفتن از سپاه یمن به لشکر

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

یمینان می‌رود، لباس دراویش بر تن می‌پوشد و به هیئت ایشان درمی‌آید (بیغمی، ۱۳۸۱، ج. ۱/ص. ۴۱۶-۴۱۷) و در *اسکندرنامه* نیز، نسیم عیار، خود را به سیمای خارفروشی درمی‌آورد و دخل نانویی را می‌زند و پس از آن به شکل فرد ثروتمندی خود را درمی‌آورد و به دکان جواهرفروشی می‌رود و چند دانه دُرّ می‌ریاید (حکیم منوچهرخان، ۱۳۲۷، صص. ۲۲-۲۳). رستم یکدست نیز در یکی از طومارهای نقالی، برای وارد شدن به اردوی بهمن و دستبرد زدن به آنجا لباس مبدل بر تن می‌پوشد: «کله دست» با خود اندیشید چه خوب است به‌طور مخفی خود را به اردوی بهمن و زابلیان برساند، بلکه دستبردی بزند. لباس مبدل پوشید و به راه افتاد (*طومار کهن شاهنامه فردوسی*، ۱۳۹۵، ص. ۹۳۱).

۵-۳-۴. گُرُزی و حيله گری

«شرط عیاری، زورمندی و نیرومندی تن نیست. سمک عیار مردی حقیر و خرداندام بود؛ چنانکه اگر پهلوانی دست به وی می‌زد، بر زمین پخش می‌گردید. اما عیار باید در میدان‌داری عاجز نباشد؛ بنابراین کم‌زوری را با حيله و تدبیر جبران می‌کند، زیرا که عیار باید بسیار چاره باشد» (ناتل خانلری، ۱۳۴۸، ص. ۱۲۱). رستم یکدست نیز مردی حيله گر و نیرنگ‌باز است و هرگاه حریف دشمنش نمی‌شود، گُرُزی پیشه می‌کند؛ مثلاً وقتی در مازندران، جرئت به میدان رستم رفتن را ندارد، با حيله و نیرنگ، و درحالی که در کعب سیه‌دیو می‌دمد، او را وادار به نبرد با رستم می‌کند (*هفت‌لشکر*، ۱۳۷۷، ص. ۳۰۰؛ *طومار نقالی شاهنامه*، ۱۳۹۱، ص. ۶۸۳؛ *طومار شاهنامه*، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۲۴). او یک بار در دربار کیخسرو به رستم توهین می‌کند و با او گل‌آویز می‌شود، ولی رستم او را سر چنگ علم می‌کند و می‌خواهد از هم بدردش که ناگاه، یکدست بر شانه رستم

می‌زند و می‌گوید: جوانمرد! من داشتم شوخی می‌کردم. نمی‌شود نوکری با ارباب خود شوخی کند؟ (شاهنامه نغزالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۸؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۹۳) و با این حيله خود را از مرگ نجات می‌دهد. رستم یکدست، یک بار دیگر نیز در نبرد با لندهور، وقتی می‌بیند حریفش نمی‌شود، از درِ نیرنگِ درمی‌آید و به او می‌گوید: «پسر طور! من از جانب جدت زال و آذر برزین برای بردن پدرت آمده بودم، منتها خواستم تو را امتحان کرده باشم که آیا از قدرت پدر و جدت برخوردار می‌باشی یا خیر» (طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۹۵۱).

یکی از شیوه‌های مکارانه عیاران، استفاده از انگشترِ صاحب‌منصبی برای جلب اعتماد دشمن یا نجات دادن افرادِ دریند بود. عیاران با این نشانه به قلعه می‌رفتند و جایی را که شاید سپاهی عظیم از عهده فتحش بر نمی‌آمد، به تنهایی یا با تعداد اندکی از یاران می‌گشودند (غلامی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰۵؛ نیز رک: بیغمی، ۱۳۸۱، ج. ۲/صص. ۲۱۳-۲۱۴). رستم یکدست نیز به همین شیوه، انگشتر فرامرز را از غلامش به زور می‌ستاند و با نشان دادن آن به دربان ارگ زال، پشتون، عمِّ بهمن را از بند می‌رهاند (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۵۱۷).

۴-۳-۶. تحمل شکنجه

از دیگر ویژگی‌های عیاران، تحمل و صبر آنان در برابر شکنجه دشمن است. خواجه نصیرالدین طوسی در این باره می‌نویسد: «و بسیار بود که عیارپیشگان به آعفا و شجاعان مشابهت نمایند با آن که دورترین همه خلق باشند از فضل و فضیلت، تا به حدی که اعراض از شهوت و صبر بر عقوبات سلطان، از ضرب سیاط و قطع اعضاء و اصناف جراحات و نکایات که آن را التیام نبود، از ایشان صادر شود و باشد که به اقصی

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله‌دست... بهزاد اتونی

نهایت صبر برسند» (طوسی، ۱۳۵۶، ص. ۱۲۶؛ همچنین در این باره رک: غزالی، ۱۳۶۴، ج. ۲/ص. ۱۲؛ ابن جوزی، ۱۳۶۸، ص. ۲۷۸). در حکایتی که از تازیانه خوردن یکی از شاطران از مأمور حکومتی، در کتاب *نثرالدر آمده* است، قدرت بالای عیاران را در تحمل شکنجه و تنبیه، شاهد هستیم:

شاطری را دیدم که او را با قَلَس^۱ می‌زدند و او به زمین می‌نگریست. هنگامی که ضربات به صد رسید، والی به او گفت: سرت را بلند کن! پس او گفت: آقای من! سرش باقی مانده. والی گفت: منظورت از اینکه سرش باقی مانده چیست؟! جَلَّاد به والی عرض کرد: در حالی که او را می‌زدم، او با پای خود، مرغابی‌ای را بر زمین می‌کشید؛ حال، سر آن مرغابی باقی مانده و آن را نکشیده است! (آبی، ۱۴۲۴ق، ص. ۲۰۸).

رستم یک‌دست نیز تحمل زیادی در زیر شکنجه رستم دستان دارد و عجز از خود نشان نمی‌دهد: «و [رستم] بفرمود تخت شلاق آوردند و چند نفر ایستادند به شلاق زدن. رستم دید آخ نمی‌گوید، چه رسد اقرار کند. خود برخاسته، به مأمورین فرمود عقب بروید و با تازیانه خود سه تازیانه که زد کله‌دست نعره‌ای زده، غش کرد. گفت او را به حال آوردند و باز او را زد تا غش کرد و این عمل چند بار تکرار شد، ولی بی نتیجه بود. فرمود آب جوش با نمک بر بدن او ریختند و باز تازیانه زد و او اقرار نکرد. فرمود دو تخته آوردند. هر دو بیضه او را میان دو تخته نهاد و پای خود را روی تخته و به او گفت:

این اشکنجه شوخی نیست؛ هلاک خواهی شد. بگو زندانت کجاست؟ [کله‌دست] گفت: غیر ممکن است که بگویم. تو هر چه می‌خواهی بکن. رستم فشار آورد و او دوباره از هوش رفت. باری رستم، کله‌دست را آنقدر اشکنجه نمود که خودش به

گریه درآمد و اقراری از او نشنید (شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، صص. ۲۹۶۹-۲۹۷۰؛ در این باره همچنین رک: طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۲۸).

۷-۳-۴. استفاده از ابزارهای عیاری

۱-۷-۳-۴. داروی هوش‌بر

یکی از ادوات و لوازم عیاری، داروی بیهوشی است که آن را به همین نام و نیز مطلق «دارو» و «بیهوش‌دارو» و «بیهوشانه» می‌خوانند (محبوب، ۱۳۵۶، ص. ۲۱). در قصه‌های عامیانه، کم‌تر عیاری را می‌توان یافت که از روش بیهوش کردن دشمن استفاده نکرده باشد (برای نمونه رک: بیغمی، ۱۳۸۱، ص. ۲۷؛ قصه حسین کرد شبستری، ۱۳۸۸، ص. ۲۵۱). در طومارهای نقلی نیز رستم یکدست بارها از این روش برای پیش بردن کارهای خود استفاده می‌کند (برای نمونه: شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۵۱، ۲۹۵۳؛ طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵، ص. ۹۵۱). او در یکی از طومارها به روش عیاران، از شب‌پرک دارو برای بیهوشی بهره می‌برد: «ابتدا شب‌پرک دارو در بینی او [فهره] ترکاند و بعد او را به کتف کشیده از خیمه بیرون آمد» (شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۵۸). «گله‌دست، شب‌پرک دارو در دماغ برزو» ترکاند و ... او را برداشته زد به دامنه بیابان» (همان، ص. ۲۹۶۱).
ظاهراً شب‌پرک دارو یا پروانه عیاری وسیله‌ای بوده است مجوف شبیه پروانه که حجمی داشته است (مانند بادکنک‌های امروزی) و در آن داروی بیهوشی می‌ریخته‌اند و با ترکیدن آن، بوی دارو باعث بیهوشی فرد می‌شده است (محبوب، ۱۳۵۶، ص. ۲۲؛ همچنین نمونه‌ای از استفاده عیاران از شب‌پرک دارو، رک: قصه حسین کرد شبستری، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۰).

۲-۷-۳-۴. کمند

«کمند افکندن، از لوازم کار عیاران است و عیار باید در این فن استاد باشد (کربن و همکاران، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۵) (درباره استفاده عیاران از کمند در قصه‌های عیاری رک: فرامرز بن خداداد، ۱۳۶۲، ج. ۱/ص. ۱۳۳؛ قصه حسین کرد شبستری، ۱۳۸۸، ص. ۲۵۱). رستم یکدست هم بارها برای بالا رفتن از دیوار یا پایین رفتن در چاه، از کمند استفاده می‌کند (شاهنامه تَقَالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۵۳؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۹۸).^۹

۳-۷-۳-۴. تور - دستمال

در قصه‌های عامیانه، عیاران پس از بیهوش کردن فرد موردنظر، او را در تور یا دستمالی می‌گذارند و با خود می‌برند. همین شیوه را نیز رستم یکدست در حمل برزو و فرامرز پس از بیهوش کردنشان، به کار می‌بندد:

«رستم، برزو را در میان شال دستمال ابریشمی بی‌هوش دید. گله دست گفت: من او را بیهوش کردم» (شاهنامه تَقَالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۰-۲۹۳۱).

«شمکوس [= رستم یکدست] هفت زخم به فرامرز زد و فرامرز از پای درآمد و از هوش رفت. او را درون تور انداخت و بر کتف کشید» (طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۲۲).

۸-۳-۴. شیوه‌های نبرد

۱-۸-۳-۴. پرتاب سنگ / گوی مفرغی

عیاران در جنگ‌های خود، غالباً از رزم‌افزارها و شیوه‌های نامتعارف (نامتعارف با رزم‌افزارها و شیوه‌های پهلوانان) استفاده می‌کردند و همین امر باعث می‌شد که نبرد با آنان دشوار شود. یکی از این شیوه‌ها، پرتاب سنگ بود که گاهی با کمان‌گروهه و گاهی

با دست صورت می‌پذیرفت. از معروف‌ترین عیاران قصه‌های عامیانه که در نبردهای خود از سنگ استفاده می‌کرد، «احمد زمجی» بود که ذکر آن در کتاب *ابومسلم‌نامه* آمده است: «احمد زمجی چون آنچنان دید، یک نعره از جگر برکشید و گفت یا علی مدد و آن قبا نمد بر دوش افکنده و توبره پر از سنگ در حمایل انداخته و هر دم سنگی از حمایل بیرون می‌آورد و بر سواری می‌زد» (طرسوسی، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۵).

مهم‌ترین شیوه نبرد گله‌دست نیز پرتاب سنگ یا گوی مفرغی است که هنگام نبرد، به دقت پیشانی یا پهلوی حریف و یا مرکب را هدف قرار داده و آن را رها می‌کند. گله‌دست در جنگ با «نی‌نیز» ملقب به «گوش» که از نبیرگان ضحاک است، با گوی مفرغی به پیشانی‌اش می‌زند و او را از پای درمی‌آورد. او همچنین در جنگ‌هایی که با رستم می‌کند، به روایتی، هشتاد و چهار سنگ (*طومار شاهنامه*، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۲۷)، و به روایت‌های دیگر، هشتاد (*شاهنامه نقلان*، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۶۸) و چهل سنگ (*هفت‌لشکر*، ۱۳۷۷، ص. ۴۴۲) به سمت رستم و رخس پرتاب می‌کند. یکدست در نبرد با جهان‌بخش (*هفت‌لشکر*، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۶، ۴۲۵، ۵۱۷)، کوهکش (همان، ص. ۳۴۵)، بانوگشسب (همان، ص. ۳۶۰)، بهروز پسر سهراب‌خان ایلخانی (*طومار شاهنامه*، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۴۷)، زال (*طومار کهن شاهنامه فردوسی*، ۱۳۹۵، ص. ۸۸۴) و لندهور (همان، ص. ۹۵۱) نیز از پرتاب سنگ استفاده می‌کند که در مورد آخر (لندهور)، پرتاب سنگ را با فلاخن انجام می‌دهد.

۲-۳-۴. چرخیدن در هنگام نبرد

یکی از شیوه‌های عجیب و غریب رزم رستم یکدست، چرخیدن او در میدان و پرتاب کردن سنگ یا گوی مفرغی به سمت حریف است. در طومار مرشد زیریری، در وصف نبرد کله دست با گوش آمده است:

که گوش با ساطور به او حمله کرد که ناگاه کله دست به چرخ درآمده، چنان به سرعت می چرخید که اگر قبلاً او را ندیده بودند، نمی توانستند تشخیص دهند که آن شیء متحرک چیست. ... چشم‌ها همه به سوی او بود که کله دست در حین چرخیدن، یکی از گوی‌ها را ربود و یک مرتبه از چرخ ایستاد و با آن گوی مفرغ چنان به پیشانی گوش زد که سر او به یکباره از هم متلاشی شد (شاهنامه نقلان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۳۶؛ طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۰۵، ۹۹۰).

این شیوه نبرد، در حد مطالعات نگارنده، در متونی دیگر ذکر نشده است، ولی به نظر می‌رسد مرده‌ریگی از آیین رزم عیاران باشد. «چرخیدن در گذشته‌های بسیار دور، تمرینی بود برای آماده شدن جنگاور و رویارویی با دشمن» (صدیق ایمانی، ۱۳۸۷، ص. ۵۳) و از آنجا که بسیاری از آداب و رسوم زورخانه‌ها، از چرخ زدن و کباده کشیدن و ... همه و همه استمرار سنت عیاران است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۱) شاید بتوان گفت چرخیدن در هنگام نبرد، روش رزمی مختص به عیاران بوده که بعدها به صورت آیینی ورزشی و پهلوانی در زورخانه‌ها به یادگار مانده است.

۳-۳-۴. استفاده از خنجر و دشنه

سلاح مورد علاقه عیاران که همیشه با خود حمل می نمودند، خنجر و دشنه است. آنان اغلب آن را در موزه خود پنهان می کردند و در صورت نیاز از آن بهره می جستند. قاعده

عیاران این بود که اگر کسی خنجر کشید باید بزند و آلا نامرد و ناجوانمرد است (کرین و همکاران، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۲).

بعد از سنگ و گوی، سلاح مورد علاقه و استفاده کله دست، دشنه و خنجر است. او چنان علاقه ای به استفاده از خنجر دارد که وقتی می خواهد یک تنه با لشکر شמוש شاه بچنگد، به جای استفاده از سلاح های متعارف این گونه جنگ ها مانند شمشیر و نیزه و عمود، فقط از یک خنجر استفاده می کند: «رستم ابتدا دید [کله دست] به ضرب بگده، شמוש شاه را شقه کرد و بعد بگده را زد در غلاف و برق خنجر کشیده زد در میان سپاه و متصل پاهای او وسط زمین و آسمان کار می کند. هنگام بالا رفتن، دو نفر را و هنگام پایین آمدن، دو نفر دیگر را شکم می درد. به فاصله کمی آن سپاه را مانند ستاره بنات النعش پخش در در و دشت نموده، چنگ و چنگال پر خون، برگشت مقابل رستم» (شاهنامه نقالان، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۲۸؛ همچنین رک: طومار شاهنامه، ۱۳۹۹، ص. ۹۹۱).

او علاوه بر نبرد با خنجر، استاد پرتاب دشنه نیز است. کله دست هنگام دزدیدن رخش رستم از اردوی ایرانیان، وقتی سگی شروع به پارس کردن می کند، با پرتاب دشنه او را از پای درمی آورد (همان، ص. ۱۰۹۰) و پس از آن وقتی برزو، راه را بر او می بندد، دشنه ای به سمت برزو پرتاب می کند که از قضا، اسب برزو روی دو پا می ایستد و دشنه، تا دسته در سینه اسب فرو می رود (همان، ص. ۱۰۹۱؛ همچنین برای نمونه دیگر رک: همان، ص. ۱۱۲۴).

۵. نتیجه

رستم یکدست / کله دست چهره ای نوظهور در ادب حماسی است که ساخته و پرداخته ذهن نقالان و قصه گویان و برآمده از ادبیات عامیانه - عیاری است. با تحلیل شخصیت

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یکدست / کله دست... بهزاد اتونی

دوگانه رستم یکدست که در ابتدا، مطیع و خدمتکار رستم و ایرانیان است و سپس فردی سرکش و کینه‌جو در برابر ایرانیان می‌شود، می‌توان پنداشت که این تناقض و تضاد برآمده از شخصیت عیارپیشه اوست، و از آنجا که در تاریخ عیاری، خوی و خصلت عیاران، چه در ذات خود و چه در فراز و فرود تاریخی این طایفه، دو چهره متضاد خوب و بد را بر دوش می‌کشیده، بس این شخصیت متناقض‌نمای رستم یکدست نیز قابل توجیه است.

همچنین با بررسی دقیق تاریخ و ادبیات عیاری در ایران و جهان اسلام و مقایسه سنجشی آن با کار و کردار رستم یکدست در داستان‌های پهلوانی، می‌توان به این نتیجه رسید که چهره و شخصیت رستم یکدست، برآمده از داستان‌های عیاری است.

پی‌نوشت‌ها

۱. اکبر نحوی بر این باور است که *برزنامه* دارای دو بخش قدیم و جدید است که بخش جدید آن، از شاعری به نام عطایی و مربوط به قرن دهم هجری است (در این باره رک: نحوی، ۱۳۸۰، صص. ۳۷۸-۳۸۱). همچنین سجاد آیدنلو، مصحح *زرین‌قبانامه*، *منظومه زرین‌قبانامه (شاهنامه اسدی)* را به احتمال، مربوط به قرن دهم می‌داند (*زرین‌قبانامه*، ۱۳۹۳، ص. ۴۳).
۲. از پژوهشگر فاضل، دکتر رضا غفوری، بابت راهنمایی‌هایشان در این زمینه و در اختیار قرار دادن بخشی از تصاویر دستنویس داستان رستم یکدست در *منظومه برزنامه*، کمال سپاسگزاری را دارم.
۳. برای نمونه‌های دیگر رک: *زرین‌قبانامه*، ۱۳۹۳، صص. ۴۱۶، ۴۲۷، ۵۵۴، ۷۳۸.
۴. نمونه‌های دیگر: صص. ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۶۴ و ...
۵. برای نمونه، فقط در طومار مرشد عباس زیری موسوم به *شاهنامه تَقَلان* می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱۳۹۶، صص. ۲۰۱، ۲۰۴، ۳۸۸، ۳۹۴، ۳۹۹، ۴۰۱، ۵۳۹، ۵۵۵، ۵۶۵، ۸۵۸، ۹۰۳، ۹۱۶، ۱۱۱۳، ۱۵۳۷، ۱۳۶۶، ۱۵۹۵، ۲۰۳۷، ۲۰۳۸، ۲۰۶۸، ۲۰۹۳، ۲۱۰۵، ۲۶۹۷، ۲۷۳۹، ۲۸۴۰ و ۳۰۷۹.
۶. البته در یکی از طومارها، از رستم یکدست به‌منزله فردی قوی‌هیکل یاد شده است (رک: *طومار نقالی شاهنامه*، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵).

۷. البته این سخن ما به این معنی نیست که در دوران انحطاط اخلاقی عیاران، جلوه‌هایی از جوانمردی و معرفت وجود نداشته، یا در دوران طلایی عیاری که از قرن پنجم شروع می‌شود، نشانه‌های ضعف اخلاقی در عیاران دیده نمی‌شده است، بلکه مرادمان، بسامدی است که در هر دوره غالب بوده است.

۸. طناب کشتی

۹. از جمله نمونه‌های دیگر، رک: هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۹۶، ۲۹۹، ۵۱۷.

منابع

آبی، م. (۱۴۲۴ق). نثرالدر فی المحاضرات. تحقیق: خ. عبدالغنی محفوظ. لبنان/ بیروت: دارالکتب العلمیه.

آصف، م. ه. (۱۳۴۸). رستم‌التواریخ. تصحیح م. مشیری. طهران: چاپ شایان.

آیدنلو، س. (۱۳۹۶). بعضی اشارات و تلمیحات حماسی برگرفته از روایت‌های نقالی و شفاهی عامیانه در شعر فارسی. فرهنگ و ادبیات عامه، ۱۸، ۶۷-۱۰۳.

ابن جوزی، ا. (۱۳۶۸). تلبیس ابلیس. ترجمه ع. ذکاوتی قراگزلو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
طرسوسی، ا. (۱۳۸۰). ابومسلم‌نامه. به اهتمام ح. اسماعیلی. تهران: نشر قطره/ انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران/ معین.

افخمی عقدا، ر.، جمشیدی، ف.، و آموزگار، ص. (۱۳۹۵). بازتاب سه آیین صعلوکی، عیاری و سوالیه‌گری در آینه ادب. یزد: انتشارات دانشگاه یزد.

انوری، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.

انجوی شیرازی، ا. (۱۳۶۹). فردوسی‌نامه. جلد ۲: مردم و شاهنامه. تهران: علمی.

بهار، ل. (۱۳۸۰). بهار عجم. به کوشش ش. ک. دزفولیان. تهران: طلایه.

بهار، م. (۱۳۶۰). ورزش باستانی ایران و ریشه‌های تاریخی آن. چیستا، ۲، ۱۴۰-۱۵۹.

بیغمی، م. (۱۳۸۱). داراب‌نامه. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات: ذ. صفا. ج. ۲. تهران: شرکت علمی و فرهنگی.

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله دست... بهزاد اتونی

تاریخ سیستان (۱۳۸۱). تصحیح م.ت. بهار. تهران: معین.

تهمتن نامه (به همراه منظومه‌های زال و مقاتل دیو و کوه دماوند). (۱۳۹۸). تصحیح و تحقیق:

ر. غفوری. تهران: سخن.

جعفرپور. م.، و علوی مقدم. م. (۱۳۹۲). مضمون عیاری و جوانمردی و آموزه‌های تعلیمی و

القایی آن در حماسه‌های منثور (مطالعه موردی: سمک عیار، داراب‌نامه و فیروزشاه‌نامه).

متن‌شناسی ادب فارسی، ۳ (۱۹)، ۱۳-۳۶.

جواهریان، م. س. (۱۳۹۳). نشانه‌های عیاری و جوانمردی در قصه‌های نقلی. کتاب ماه فلسفه،

۱۷۹، ۵۴-۵۶.

حسام‌پور، س. (۱۳۸۴). نقش عیاری در فرهنگ و تمدن ایرانیان. مطالعات ایرانی. دانشگاه

شهید باهنر کرمان، ۱، ۷۴-۵۳.

حکیم منوچهرخان (۱۳۲۷). اسکن‌نامه. تهران: کتابفروشی و چاپخانه علی‌اکبر علمی.

حمزه‌نامه (۱۳۶۲). تصحیح ج. شعار. ۲ ج. تهران: کتاب فرزاد.

دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

دهمدره، ب. (۱۳۷۷). عیاران سیستان به روایت تاریخ سیستان. مجله علوم انسانی دانشگاه

سیستان و بلوچستان، ۶، ۴۳-۵۶.

رزم‌نامه شکاوند کوه (۱۳۹۴). هفت منظومه حماسی. تصحیح ر. غفوری. تهران: مؤسسه نشر

میراث مکتوب.

زرین قبانامه (۱۳۹۳). مقدمه و تصحیح: س. آیدنلو. تهران: سخن.

شاهنامه تقالان (۱۳۹۶). ع. زریری اصفهانی. ویرایش: ج. دوستخواه. تهران: ققنوس.

شکی، م. (۱۳۷۲). درست دینان. معارف، ۲۱، ۲۸-۵۳.

شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۹۷). عیاری و شاطری در سندی بسیار کهن. جستارهای نوین ادبی،

۲۰۰، ۱-۱۶.

شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۸۷). قلندریه در تاریخ. تهران: سخن.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۹، شماره ۳۹، مرداد و شهریور ۱۴۰۰

صدیق ایمانی، م. (۱۳۸۷). آیین جوانمردی زورخانه و ورزش باستانی در روند تاریخ. کتاب ماه هنر، ۱۲۱، ۴۲-۵۷.

طغیانی، ا.، و پوده، آ. (۱۳۹۶). تأملی در آداب و رسوم داستان سمک عیار. متن‌شناسی/ادب فارسی، ۳ (۳۵)، ۳۳-۴۷.

طوسی، خ. ن. (۱۳۵۶). اخلاق ناصری. تصحیح م. مینوی و ع. حیدری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

طومار جامع نقالی شاهنامه (۱۳۹۷). به قلم م. ش. نایگلی. تصحیح: ف. قائمی. مشهد: به‌نشر. طومار شاهنامه (۱۳۹۹). به‌کوشش م. سعیدی. تهران: نشر خوش‌نگار.

طومار نقالی شاهنامه (۱۳۹۱). مقدمه، ویرایش و توضیحات: س. آیدنلو. تهران: به‌نگار.

طومار کهن شاهنامه فردوسی (۱۳۹۵). ج. صداقت‌نژاد. تهران: دنیای کتاب.

غزالی، ا. (۱۳۶۴). کیمیای سعادت. به‌کوشش ح. خدیو‌جم. ۲ ج. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

فتوت‌نامه‌ها و رسائل خاکساریه (۱۳۹۴) تصحیح و تعلیق م. افشاری. تهران: چشمه.

فرامرزی بن خداداد (۱۳۶۲). سمک عیار. مقدمه و تصحیح پ. ناتل‌خانلری. ۵ ج. تهران: آگاه. فردوسی، ا. (۱۳۶۶). شاهنامه. تصحیح: ج. خالقی مطلق. دفتر یکم. آمریکا/ نیویورک: نشر

Bibliotheca Persica

فردوسی، ا. (۱۳۶۹). شاهنامه. تصحیح: ج. خالقی مطلق. دفتر دوم. آمریکا/ کالیفرنیا:

published by the Persian heritage foundation under the imprint of
bibliotheca persica

فردوسی، ا. (۱۳۷۱). شاهنامه. تصحیح: ج. خالقی مطلق. دفتر سوم. آمریکا/ کالیفرنیا: بنیاد میراث ایران.

فردوسی، ا. (۱۳۷۵). شاهنامه. تصحیح: ج. خالقی مطلق. دفتر پنجم. آمریکا/ کالیفرنیا: انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.

عناصر و سنت‌های عیاری در داستان رستم یک‌دست / کله دست... بهزاد اتونی

فردوسی، ا. (۱۳۸۴) شاهنامه. تصحیح ج. خالقی مطلق و م. امید سالار. دفتر ششم. آمریکا/ نیویورک. بنیاد میراث ایران.

قائمی. ف (۱۳۹۱). معرفی انتقادی، متن‌شناسی و نقد متنی حماسه‌ناشناخته شاهنامه اسدی. جستارهای نوین ادبی، ۱۷۸، ۱۰۵-۱۳۱.

قبادی، ح. ع.، و نوری، ع. (۱۳۸۶). تأثیر شاهنامه فردوسی بر ادبیات عیاری. زبان و ادبیات فارسی، ۲۰۱، ۶۳-۹۶.

قصه حسین کرد شبستری (۱۳۸۸). به کوشش ا. افشار و م. افشاری. تهران: چشمه.

قنبری، ا.، و غلامحسین زاده، غ. ح. (۱۳۹۴). نگاهی به مناسبات بینامتنی متون حماسی و عیاری، براساس شاهنامه و سمک عیار. پژوهش‌های ادبی، ۵۰، ۸۳-۱۲۱.

کرین، ه.، و همکاران (۱۳۸۲). آیین جوانمردی. ترجمه ا. نراقی. تهران: سخن.

کنعانی، ا.، و کنعانی، ن. (۱۳۹۶). بررسی جلوه‌های آیین قلندری و عیاری در رمان کلیدر. مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، ۴۵، ۹۹-۱۱۶.

گردیزی، ا. ع. (۱۳۶۳). زین‌الانخبار. تصحیح ع. حبیبی. تهران: دنیای کتاب.

مجوزی، م؛ شاهگلی، س. (۱۳۹۸). بررسی مضامین عیاری، جوانمردی و تعلیمی در رمان شمس و طغرا. پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، ۴۱، ۱۳۱-۱۶۰.

محبوب، م. ج. (۱۳۴۹). آیین عیاری. سخن، ۱۹ و ۲۰.

محبوب، م. ج. (۱۳۸۶). ادبیات عامیانه ایران. به کوشش ح. ذوالفقاری. تهران: چشمه.

محبوب، م. ج. (۱۳۵۶). روش‌های عیاری و نفوذ کار و کردار عیاران در شاهنامه. هنر و مردم، ۱۷۷ و ۱۷۸، ۲-۱۳.

محمدپادشاه (۱۳۶۳). آندراج. زیر نظر م. دبیرسیاقی. تهران: کتابفروشی خیام.

مختاریان، ب. (۱۳۸۵). میره و پیوند آن با جوانمردان و عیاران. نامه فرهنگستان، ۲۹، ۸۸-۹۸.

معین، م. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی معین. تهران: سی‌گل.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۹، شماره ۳۹، مرداد و شهریور ۱۴۰۰

موسوی بجنوردی، م. ک. (۱۳۹۸). *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*. ج ۴. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

ناتل خانلری، پ. (۱۳۴۸). آیین عیاری. سخن، ۱۹ (۲)، ۱۱۳-۱۲۲.

نحوی، ا. (۱۳۸۰). ناگفته‌هایی درباره برزنامه. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۳۴ (۱۳۲-۱۳۳)، ۳۷۱-۳۸۸.

نثر نقالی شاهنامه (۱۳۹۸). مقدمه و تصحیح و توضیح ر. غفوری. تهران: آرون.

نقشبندی، ا.، کزازی، م. ج.، و داوود آبادی فراهانی، م. ع. (۱۳۹۵). *چهره‌شناسی رستم یکدست و هم‌گرایی و ستیزه‌گری او با رستم زال در شاهنامه کردی (گورانی)*. جستارهای ادب، ۱۹۳، ۵۳-۷۹.

هفت‌لشکر (۱۳۷۷). مقدمه و تصحیح و توضیح م. افشاری و م. مداینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

- Abi, M. (2003). *Nasr-al-dor fel mohazerat* (edited by Kh. Abd-Al-Ghani). Dar-Alketab Al-Elmiyeh.
- Afkhami Aghda, R., Jamshidi, F., & Amoozgar, S. (2016). *The reflection of the three customs Soalooki, Ayyari, and Chevalerie in literature* (in Farsi). Yazd university.
- Afshar, I. (2009). *The story of Hosein Kord-e Shabestari* (in Farsi). Cheshmeh.
- Afshar, M., & Madayeni, M. (eds). (1998). *Seven armies* (in Farsi). Institute of Humanities.
- Afshari, M. (ed.) (2015). *Chivalry texts and Rasael-e Khak sari* (in Farsi). Cheshmeh.
- Anvari, H. (2002). *Sokhan dictionary* (in Farsi). Sokhan.
- Asef, M. (1969). *The big history* (in Arabic) (edited by Mohammad Moshiri). Shayan.
- Aydenloo. S. (ed) (2012). *Shahnameh storytelling scroll* (in Farsi). Behangar.

- Aydenloo, S. (ed) (2014). *Zarrin Qaba-Nameh* (in Farsi). Sokhan Publication.
- Aydenloo, S. (2017). Some epic allusions and hints taken from narrative and oral-folk narrations in Persian poetry. *Culture and Folk Literature*, 18, 67-103.
- Bahar, M. (1981). Ancient Iranian sport and its historical roots. *Chista*, 2, 159-140.
- Bahar, L. (2001). *Baha-I Ajam* (edited by Kazem Dezfoulian. Talayeh.
- Bahar, M. (2002). *History of Sistan* (in Farsi). Moin.
- Beyghami, M. (2002). *Letter of Darab* (edited by Zabihullah Safa). Book Translation and Publishing Company.
- Dah Mardeh, B. (1998). Ayaran of Sistan according to the history of Sistan. *Journal of Humanities, Sistan and Baluchestan University*, 6, 43-56.
- Dekkhoda, A. (1998). *Dictionary*. Tehran University.
- Enjavi Shirazi, A. (1984). *Ferdowsi-name: people and heroes of Shahnameh* (in Farsi). Elmi.
- Farmarz Ibn Xodadad. (1983). *Samake Ayyar* (in Farsi) (edited by Parviz Natele Xanlari). Agah.
- Ferdowsi, A. (1987). *Shahnameh* (edited by Jalal Khaleghi-Motlagh) (vol. 1). Bibliotheca Persica.
- Ferdowsi, A. (1990). *Shahnameh*. (edited by Jalal Khaleghi-Motlagh) (vol. 2). Bibliotheca Persica.
- Ferdowsi, A. (1992). *Shahnameh*. (edited by Jalal Khaleghi-Motlagh) (vol. 3). Iran Heritage Foundation.
- Ferdowsi, A. (1996). *Shahnameh* (edited by Jalal Khaleghi-Motlagh) (vol. 3). Iran Heritage Foundation.
- Ferdowsi, A. (2005). *Shahnameh*. (edited by Jalal Khaleghi-Motlagh & Mahmoud Omidsalar) (vol. 6). Iran Heritage Foundation.
- Gardizi, A. (1984). *Zin-ol-Akhbar* (edited by Abdolhai Habibi). Book World.
- Ghaemi, F. (2012). Introduction, critical text logy and textual criticism. *Literary Study*, 178, 105-131.
- Ghafouri, R. (ed) (2015). *Razm-Nameh Shakavand* (in Farsi). Miras Maktoob Publication.
- Ghafouri, R. (2018). *Storytelling prose of Shahnameh* (in Farsi). Arvan.

- Ghafouri, R. (ed) (2019). *Tahamtan Nameh* (in Farsi). Sokhan.
- Ghanbari, A., & Gholam Hohain Zadeh, G. (2015). Glance at intertextual relationship between epic and chivalric literary texts (based on "Shahnameh" add "Samak-e Ayyaar"). *Literary Research*, 50, 83-121.
- Ghazali, A. H. (1985). *Kimia Sa'adat* (edited by Hossein Khadiv Jam) (vol. 2). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Hakim Manoucher Khan. (1948). *Eskandar-Nameh* (in Farsi). Ali Akbar Elmi Printing House.
- Hesam Pour, S. (2006). The role of Ayyar's in Iranian culture and civilization. *Journal of Iranian Studies*, 8, 53-73.
- Ibn Jawzi, A. (1989). *Clothing the devil* (translated into Farsi by Alireza Zakavati Qaragozlou). University Publication Center.
- Jaafarpoor, M., & Alavi Moghaddam, M. (2008). Theme of Ayyari and Javanmardi and its didactic-suggestive teachings in prose epics: case study of Samak-e Ayyar, Darabnameh, and Firouzshahnameh). *Textual Criticism of Persian Literature*, 3(19), 13-36.
- Javaherian, M. S. (2014). Signs of Ayyari in narrative stories. *Monthly Philosophy Book*, 79, 54-56.
- Kanani, E., & Kanani, N. (2017). Investigating the Qalandar and Ayyari rituals in Kelidar novel. *Khorasan Socio-Cultural Studies*, 45, 99-116.
- Korbin, H. (2003). *The ritual of chivalry* (translated into Farsi by Ehsan Naraghi). Sokhan.
- Mahjoub, M. (1970). Ayyari ritual. *Sokhan*, 19&20.
- Mahjoob, M. (1977). Ayyari's methods and the influence of Ayyari's work and deeds in Shahnameh. *Art and People*, 177&178, 2-13.
- Mahjoub, M. (2008). *Iranian folk literature* (in Farsi) (edited by Hassan Zolfaghari). Cheshmeh.
- Mohammad Padeshah. (1984). *Anenderaj* (edited by Mohammad Dabir Siaghi). Khayyam Bookstore Publications.
- Moin, M. (2003). *Mo'in dictionary* (in Farsi). Amir Kabir Publication.
- Mojavvezi, M., & Shah-Gholi, S. (2019). A study of Ayari, chivalry and didactic themes in the novel Shams and Toghra. *Didactic Literature Review*, 41, 131-160.
- Mokhtarian, B. (2016). Mireh and its connection with Ayyars. *Persian Academy*, 29, 88-98.
- Mousavi Bojnourdi, M. (2019). *Encyclopedia of Iranian people's culture* (in Farsi). The Great Islamic Encyclopedia Center.

- Naghshbandi, A., Kazzaz, M. J., & Dawood Abadi Farahani, M. A. (2016). Character recognition of Rostam Yekdast and his convergence and hostility with Rostam Zal in Kurdish Shahnameh (Gorani). *Literary Studies*, 193, 53-79.
- Nahvi, A. (2001). Unspoken words about Borzou-Nameh. *Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*, 19(2), 371-388.
- Naigoli, M. Sh. (ed) (2018). *Shahnameh comprehensive storytelling scroll* (in Farsi). Beh-Nashr.
- Natel Khanlari, P. (1969). Ayyari ritual. *Sokhan*, 19, 113-122.
- Qobadi, H. A., & Noori, A. (2007). The effect of Ferdowsi Shahnameh on Ayari literature. *Persian Language and Literature Faculty of Literature, University of Tabriz*, 201, 63-96.
- Saidi, M. (2006). *Shahname scroll* (in Farsi). Xosh Negar.
- Shafiee Kadkani, M. R. (2008). *Qalandariyah in history* (in Farsi). Sokhan.
- Shafiee Kadkani, M. R. (2018). Ayyari and Shateri in a very ancient document. *Literary Study*, 200, 1-16.
- Shaki, M. (1993). True believers. *Maaref*, 28, 28-53.
- Sedaghat Nezhad, J. (ed) (2016). *Old Shah-Nameh scroll* (in Farsi). Book World.
- Sediq Imani, M. (2008). Zurkhaneh ritual and ancient sport in the course of history. *Monthly Art Book*, 121, 42-57.
- Shoar, J. (1983). *Hamzeh-Nameh* (in Farsi). Farzan Book.
- Tarsousi, A. (2001). *Abu Muslim Nameh* (edited by Hossein Esmaili). Qatreh-rench Iranian Studies Association in Iran- Moin.
- Toghiani, E., & Poudeh, A. (2017). A Reflection on the Customs of Samak-e Ayyar Story. *Textual Criticism of Persian Literature*, 3, 35, 33-47.
- Tousi, Kh. (1977). *Ethics of Naseri* (edited by Mojtaba Minavi & Alireza Heydari). Kharazmi Publishing Company.
- Zariri Isfahani (ed) (2017). *Shahnama Naqalan* (vol. 5). Ghoghnoos.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی